

สำรวจสภาพแวดล้อมเชิงนิเวศวิทยา ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา

พระเทพวิสุทธิญาณ, ศ.ดร.

อธิการบดี มจร

ความนำ:

พระพุทธศาสนากับการสะท้อนคุณค่าสภาพแวดล้อมเชิงนิเวศวิทยา

พระพุทธศาสนา มีความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมเชิงนิเวศวิทยา มาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน เริ่มตั้งแต่การถือกำเนิดของศาสดาผู้ก่อตั้ง นั่นคือ เจ้าชายสิทธัตถะทรงมีพระประสูติกาลใต้ต้นสาละดอกบานสะพรั่ง ณ สวนลุมพินีวัน ต่อมาวันหนึ่ง พระเจ้าสุทโธทนะผู้เป็นพระราชบิดาพร้อมด้วยราชบริพาร เสด็จไปประกอบพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ ทรงพาพระราชโอรสไปด้วย ให้พระราชโอรสประทับนั่ง ณ ใต้ต้นหว่า พระราชโอรสทรงนั่งสมาธิ กำหนดลมหายใจเข้าออก บรรลุปฐมฌาน เจ้าชายสิทธัตถะเสด็จจากพระราชวังไปทรงถือเพศเป็นนักบวชที่ริมฝั่งแม่น้ำอโนมาณี เสด็จจาริกไปศึกษา ณ สำนักของอาฬารดาบสกับอุททกดาบส ซึ่งตั้งอยู่ในท่ามกลางป่าเขาลำเนาไพร ต่อจากนั้น เสด็จไปทรงปฏิบัติธรรมบำเพ็ญเพียร ณ อุรุเวลาเสนานิคม ริมฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา เมื่อตรัสรู้แล้ว เสด็จไปแสดงธรรมโปรดปัญจวัคคีย์ ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เสด็จจาริกแสดงธรรมโปรดสัตว์โลกเป็นเวลา ๔๕ พรรษาแล้วเสด็จดับขันธปรินิพพาน ณ ภายใต้น้ำสาละคู่ ในป่าไม้สาละอันเป็นอุทยานของพวกมัลลกะษัตริย์

การที่พระพุทธศาสนามีความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมเชิงนิเวศวิทยาอย่างนี้ คงไม่ใช่เรื่องบังเอิญและไม่ใช่ว่าเรื่องที่ไม่มีความสำคัญเสียทีเดียว แต่เป็นเรื่องที่เกิดขึ้นด้วยความตั้งใจและมีนัยสำคัญ สถานที่ที่สมบูรณด้วยสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติโดยเฉพาะต้นไม้ใบหญ้า แม่น้ำลำธาร เสียงวิหคณกกา จิ้งจันเรไร ดอกไม้นานาพรรณ ถือเป็นปฏิรูปเทศ(ถิ่นที่เหมาะสม) เพราะมีอากาศบริสุทธิ์ ช่วยดูดซับสิ่งมีพิษออกจากร่างกายมนุษย์ เมื่อเกิดการสัมผัสทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ย่อมมีส่วนเกื้อกูลให้เกิดความสบายใจ เกิดความร่มเย็นในจิตใจ ข้อนี้เป็นเรื่องที่พิสูจน์ได้ทางวิทยาศาสตร์ พระพุทธองค์ก่อนที่จะได้มาตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงบำเพ็ญบารมี(ทำความดี)มาถึง ๕๔๗ ชาติ นับตั้งแต่ตอนที่เกิดเป็นมาณพชื่อสุเมธมาจนถึงทรงถือ

กำเนิดเป็นเจ้าชายสิทธัตถะ ใช้เวลาไป ๔ อสงไขยแสนกัลป์ ย่อมทรงรู้ว่า สถานที่เช่นใด เหมาะแก่การที่จะไปเกี่ยวข้องกับสัมพันธด้วย สถานที่เช่นใดเหมาะแก่การที่จะบำเพ็ญกรรมทำความดีเพื่อความมั่งคั่งด้านจิตใจ เหตุการณ์สำคัญเกี่ยวกับพระพุทธองค์จึงเกิดขึ้นเฉพาะในสถานที่ที่มีความสมบูรณ์ด้วยสภาพแวดล้อมเชิงนิเวศวิทยาดังกล่าวมา

ความสำคัญของสภาพแวดล้อมเชิงนิเวศวิทยาที่เห็นเป็นรูปธรรม ซึ่งปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก พอยกตัวอย่างให้เห็นได้หลายกรณี **สภาพแวดล้อมเชิงนิเวศวิทยาบางกรณีเป็นแหล่งของทรัพย์สินและสัตว์อันทรงคุณค่า** เช่น เรื่องที่รุกขเทวดาโพธิสัตว์ธัมมพราหมณ์ผู้กวาดโคนต้นไม้เป็นประจำว่า “พราหมณ์ ท่านก็รู้อยู่แล้วว่า ‘ไม้ใบต้นนี้ไม่มีจิตใจ ไม่ได้ยินเสียง และไม่มีความรู้สึก เพราะเหตุไร ท่านจึงไม่ลิ้ม เพียรพยายามถ่มอยู่เป็นนิตย์ถึงการนอนเป็นสุข’

พราหมณ์ตอบว่า “ต้นไม้ใหญ่ปรากฏได้ในที่ไกล ตั้งอยู่ในภูมิภาคที่ราบเรียบ เป็นที่สถิตของเทพยดา เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงนอบน้อมไม้ใบต้นนี้ และเทพยดาผู้สถิตอยู่ในไม้ใบต้นนี้ เพราะเหตุแห่งทรัพย์” และก็เป็นเช่นนั้นจริง เพราะรุกขเทวดาโพธิสัตว์ธัมมกล่าวตอบตอนหนึ่งว่า “ไม้ใบต้นใดขึ้นอยู่เบื้องหน้าต้นมะพลับ เขาล้อมรั้วไว้แล้ว เป็นที่บูชากันมาก่อน เป็นต้นไม้ใหญ่ ชุมทรัพย์ฝังไว้ที่โคนต้นไม้ใบนั้น ไม่มีเจ้าของมีอยู่ ท่านจงไปขุดเอาทรัพย์นั้นเถิด”¹ ตัวอย่างนี้แม้จะมีลักษณะเป็นเทพนิยายซึ่งขาดหลักฐานเชิงประจักษ์รองรับก็จริง แต่ก็ เป็นเรื่องที่เป็นไปได้

อีกเรื่องหนึ่ง นายพราหมณ์ชื่อโสณุตตระประสงค์จะรู้ว่า พญาช้างเผือกอาศัยอยู่ที่ไหน จะพบได้อย่างไร พระราชาเทวีตรัสบอกว่า “ณ สถานที่ที่พญาช้างอาศัยอยู่นั้นและมีสระโบกขรณีอยู่ไม่ไกล นำน้ำสวยงาม มีน้ำมาก มีดอกปทุมบานสะพรั่ง มีหม่อมมรดกเกล้าเกสรอยู่เป็นอาจีน พญาช้างนั้นลงอาบน้ำในสระโบกขรณีนี้แหละ” นายพราหมณ์โสณุตตระได้ฟังพระเสวณีย์ดังนั้นก็รีบไปยังเทือกเขาใหญ่ทั้ง ๗ ขึ้นสู่ยอดเขาชื่อสุวรรณปัสสคีรี มองลงไปเห็นพญาช้างเผือกประมาณ ๘,๐๐๐ เชือกมีงามอนงาม ณ ที่ไม่ไกลกันนัก มีสระโบกขรณี นำน้ำสวยงาม มีน้ำมาก มีดอกปทุมบานสะพรั่ง มีหม่อมมรดกเกล้าเกสรอยู่เป็นอาจีน ซึ่งเป็นสถานที่ที่พญาช้างนั้นลงอาบน้ำ²

¹ช.ชา.(ไทย) ๒๗/๒๕-๒๘/๑๖๑-๑๖๒.

²ช.ชา.(ไทย) ๒๗/๑๑๐-๑๑๒, ๑๑๖-๑๑๗/๕๕๖-๕๕๘.

สภาพแวดล้อมเชิงนิเวศวิทยาบางกรณีเป็นแหล่งของยารักษาโรค เช่น สมัยหนึ่ง ขณะที่พระพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ พระเชตวัน เมืองสาวัตถี ภิกษุจำนวนมากเป็นไข้ไม่สบาย ต้องการรากไม้ที่เป็นยา พระพุทธองค์รับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตรากไม้ที่เป็นยา คือ ขมิ้น ขิงสด ว่านน้ำ ว่านเปราะ อุตพิต ข่า แผลก หัวหมู หรือรากไม้ที่เป็นยาชนิดอื่นมีอยู่ ซึ่งไม่ใช่ของเคี้ยวของฉัน รับประเคนแล้วเก็บไว้ได้จนตลอดชีพ เมื่อมีเหตุจำเป็น ภิกษุจึงฉันได้ เมื่อไม่มีเหตุจำเป็น ภิกษุฉัน ต้องอาบัติทุกกฏ” นอกจากนี้ พระพุทธองค์ยังทรงอนุญาตยาจากธรรมชาติอีกหลายชนิด เช่น น้ำฝาดมีน้ำฝาดสะเดาเป็นต้น ใบไม้มีใบสะเดาเป็นต้น ผลไม้มีสมอไทยเป็นต้น³

สมัยหนึ่ง ชิวโกมารักเดินทางไปเรียนวิชาแพทย์ที่ตักกสิลา เรียนอยู่ ๗ ปี ทรงจำเนื้อหาวิชาต่างๆ ได้ทั้งหมด แต่เรียนไม่จบสักที จึงเข้าไปหาอาจารย์ ถามว่า “ท่านอาจารย์ ผมเรียนศิลปวิทยาได้มาก เรียนได้เร็ว ที่เรียนไว้มันไม่ลืมเลือน และเรียนมาถึง ๗ ปีแล้วก็ยังไม่จบศิลปวิทยานี้ เมื่อไรจึงจะจบศิลปวิทยานี้สักทีเล่าขอรับ” อาจารย์ตอบว่า “พ่อชิวโก ถ้าเช่นนั้น เธอจงถือเสียมแล้วเที่ยวไปรอบๆ กรุงตักกสิลาในระยะ ๑ โยชน์ พบสิ่งที่ไม่ใช่ตัวยาก็จงนำมาด้วย”

ชิวโกมารักรับคำของอาจารย์แล้วถือเสียมเดินไปรอบๆ กรุงตักกสิลาในระยะ ๑ โยชน์ ไม่พบเห็นสิ่งใดที่ไม่เป็นตัวยาสักอย่างเดียว จึงกลับมาหาอาจารย์ กราบเรียนว่า “ท่านอาจารย์ ผมเดินไปรอบๆ กรุงตักกสิลาในระยะ ๑ โยชน์แล้ว ไม่พบเห็นสิ่งใดที่ไม่เป็นตัวยาสักอย่างหนึ่ง” อาจารย์จึงบอกว่า “พ่อชิวโก เธอเรียนจบแล้ว ความรู้เท่านี้พอครองชีพได้”⁴

ข้อความเหล่านี้แสดงให้เห็นอะไร ? สิ่งที่เราได้เห็นก็คือ สภาพแวดล้อมทางธรรมชาติทั้งหลายนั้น เป็นแหล่งของยารักษาโรคนานาชนิด ซึ่งถือเป็นสิ่งที่มีคุณค่าต่อมนุษยชาติมหาศาล เมื่อสำรวจดูโดยละเอียดแล้วจะพบว่า ต้นไม้ใบหญ้า เถาวัลย์ พืชพันธุ์นานาชนิด หรือเห็ดที่งอกจากดิน ทั้งหมดมีคุณสมบัติเป็นยารักษาโรคได้

สภาพแวดล้อมของสถานที่ทั่วไป

ข้อมูลซึ่งแสดงสภาพแวดล้อมเชิงนิเวศวิทยาที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา มิให้เห็นในหลายคัมภีร์และมีเป็นจำนวนมาก ตอนหนึ่งที่เราเห็นได้ชัดคือ ข้อความพรรณนาสภาพแวดล้อม

³วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๖๓/๔๖-๔๗.

⁴วิ.ม. (ไทย) ๕/๓๒๙/๑๘๑-๑๘๒.

อาคารของพระเวสสันดร ณ เข็ชฌาณคันทมาทน์ มีความสมบูรณ์ด้วยทรัพย์ากรธรรมชาติ หลากหลายชนิด ทั้งสิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต ทำให้บรรยากาศร่มรื่นเอื้อเพื่อเกื้อกูลแก่จิตใจ ซึ่ง ยากจะหาสถานที่แห่งใดในโลกมีความสมบูรณ์เทียบเท่า สภาพแวดล้อมเท่าที่ปรากฏในเรื่องนี้ สามารถแบ่งออกเป็นประเภทต่างๆ ดังนี้⁵

(๑) ต้นไม้ผล

ในบริเวณอาคารสถานนั้น มีไม้มะม่วง มะขวิด ขนุน ไม้รั้ง ชมพู่ สมอพิเภก สมอไทย มะขามป้อม โปธิ และพุทรา ทั้งมะพลับทอง ไทร มะขวิด มะขางหวาน และมะเดื่อ มีผลสุกแดง ปลั่งอยู่ในที่ต่ำ หมูไม้ที่มองเห็น ณ เข็ชฌาปาวะตะ ผลงุ่น ผลจันทน์มีรสหวานเหมือนน้ำผึ้ง รวงผึ้งที่ปราศจากตัวผึ้ง คนเอื้อมมือนำมาบริโภคได้เองในอาคารนั้น ต้นมะม่วงบางต้นก็มีผล ดอกออกช่อแย้มบาน บางต้นก็มีดอกและใบร่วงหล่น ผลผลดาดำดิน บางผลดิบ บางผลสุก ผล มะม่วงทั้งดิบและสุกมีสีคล้ายหลังกบ

(๒) ต้นไม้ดอก

ในบริเวณอาคารนั้น มีหมูไม้บานาพันธุ์ คือ ไม้โมกมัน โกศสะค่าน แคนฝอย บุนนาค บุนนาคเขา และไม้ชี่ก มีดอกบานสะพรั่ง อนึ่ง ในบริเวณอาคารนั้น มีต้นราชพฤกษ์ มะเกลือ กฤษณา รักดำ ไทรใหญ่ หงอนไก่ และประดู่เป็นอันมาก มีดอกบานสะพรั่ง ในบริเวณอาคาร นั้น มีไม้โมกหลวง ไม้สน ไม้กระทุ่ม ไม้ช่อ ไม้ตะแบก ไม้สีเสียด และไม้รั้ง ล้วนมีดอกบาน สะพรั่ง เป็นพุ่มเหมือนลอมฟาง

ต้นชี่ก ต้นแคขาว บัวบกส่งกลิ่นฟุ้งไป ต้นคนที่สอ ต้นคนที่ ต้นคนที่เขมา และต้นประดู่ ขึ้นอยู่ใกล้สระมุจลินท์นั้น มีดอกบานสะพรั่ง ต้นมะค่าไก่ ไม้มะขาง ต้นแก้ว ต้นมะรุม การะเกด กรรณิการ และชบา ผลิดอกบานสะพรั่ง ต้นรูกฟ้า ต้นอินทนิล ต้นกระท้อน และต้นทองกวาว ต่างก็ผลิดอกออกช่อและยอดแดงระเรื่อ ไม้มะรืน ตีนเป็ด กล้วน ต้นคำฝอย นมแมว คนทา ประดู่ลาย และสลอด ผลิดอกบานสะพรั่ง ต้นมะไฟ ต้นจิว ช้างน้ำว พุดขาว กฤษณา โกศเขมา และโกศสอ ผลิดอกบานสะพรั่ง

กลิ่นดอกราชพฤกษ์นั้นหอมอบอวลอยู่ได้กึ่งเดือน ไม้ระเหยหาย ดอกอัญชันเขียว อัญชันขาว และกุ่มแดง มีดอกบานสะพรั่ง ป่านันดารดาษไปด้วยอบเชยและแมงลัก

⁵ สรุปสาระสำคัญของ ชุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๑๙๗๖-๒๐๘๖/๔๙๒-๕๐๗.

(๓) สระโบกขรณี พืชน้ำ และสัตว์น้ำ

ในที่ที่ไม่ไกลจากอาศรมนั้น มีสระโบกขรณี ณ ภูมิภาคอันน่ารื่นรมย์ ดารดาษไปด้วยดอกปทุมและดอกอุบล เหมือนสระโบกขรณีที่อยู่ในอุทยานนันทวันของเหล่าเทวดา ในสระโบกขรณีนั้นมีอุบลอยู่ ๓ เหล่าคือ อุบลเขียว อุบลขาว และอุบลแดง งามตระการตามากมาย มีน้ำใสสะอาดมองเห็นฝูงปลา เต่า และปูเป็นจำนวนมากที่กำลังว่ายไปมาเป็นกลุ่ม อนึ่ง ในสระโบกขรณีนั้น มีปลาแหวกว่ายอยู่ในน้ำมากชนิด คือ ปลาตะเพียน ปลาช่อน ปลาดุก จระเข้ ปลา มังกร ปลากา

(๔) สัตว์ปีก

อนึ่ง ที่ใกล้อาศรมนี้ มีฝูงนกจำนวนมากที่มีสีต่างๆ กัน ต่างก็บันเทิงใจอยู่กับคู่ของตน ภูร็องประชันเสียงกันและกัน ยังมีฝูงนกอีก ๔ ฝูงอาศัยอยู่ใกล้สระโบกขรณี คือ ฝูงนกนันทิกา ฝูงนกชีวปุตตา ฝูงนกปุตตาปิยาจโน ฝูงนกปิยปุตตาปิยานันทา เสียงนกนานาชนิด ที่จับอยู่บนกิ่งไม้ดูจดังเสียงทิพย์สังคีต คือ นกโพระดก นกดูเหว่า ส่งเสียงขันคูกร็อง บินขวักไขวไปมาจากต้นหนึ่งไปยังอีกต้นหนึ่ง อนึ่งในป่านั้น มีนกกะปูด ไก่ป่า นกหัสดีลิงค์ รำร็องคูขันหากันและกัน นกยางโทน นกยางกรอก นกโพระดก นกตั๋อยตีวิด นกกระเรียน เหยี่ยวดำ เหยี่ยวแดง นกช็อนหอย นกพริก นกคั้บแค นกแซวก นกกด นกกระเต็นใหญ่ นกคุ่ม นกกระทา นกกระทุง นกกระจอก นกกระจาบ นกกระเต็นน้อย นกกางเขน นกการเวก นกแอ่นลม นกเงือก นกออก สระมุจลินท์ เกลือ่นกล่นไปด้วยฝูงนกนานาชนิด ภูร็องขานขันด้วยเสียงต่างๆ กัน

(๕) สัตว์สี่เท้า

อนึ่ง ในป่านั้น มีสัตว์หลากหลายชนิด คือ ราชสีห์ เสือโคร่ง ยักษิณีหน้าดุจฟ้า ช้างพัง ช้างพลาย เนื้อทราย เนื้อฟาน ละมั่ง และอีเห็น สุนัขจิ้งจอก หมาใน บ่าง กระรอก จามรี ชะนี ลิงลม ค่าง ลิง ลิงจุ่น ณ ที่ใกล้สระโบกขรณีนั้น มีกวาง กระตัง หมี่ วัวป่า แรด หมู พังพอน และงูเห่าเป็นจำนวนมาก

สภาพแวดล้อมของอาราม(วัด)

ถามว่า “สภาพแวดล้อมเชิงนิเวศวิทยาซึ่งควรเป็นที่ตั้งของวัดเป็นอย่างไร ?” ครั้งหนึ่งพระเจ้าพิมพิสารพระราชาแห่งแคว้นมคธ ทรงสดับพระธรรมเทศนาอนุปุพพิกธาและอริยสัจ ๔ ทรงบรรลุโสดาบัน กราบทูลนิมนต์พระพุทธเจ้าพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ให้ไปฉันภัตตาหารที่พระ

ราชินีเวศน์ เมื่อพระพุทธเจ้าและภิกษุสงฆ์ฉันภัตตาหารเสร็จแล้ว พระเจ้าพิมพิสารทรงดำริว่า “พระพุทธเจ้าควรประทับที่ไหนหนอ ที่แห่งใดอยู่ไม่ใกล้และไม่ไกลจากหมู่บ้านนัก การคมนาคมสะดวก ผู้ประสงค์พึงเข้าเฝ้าได้ กลางวันไม่พลุกพล่าน กลางคืนสงบ เสียงไม่อีกที่กเว้นจากคนสัญจรไปมา เป็นที่กระทำกรรมลับของหมู่มนุษย์ ควรแก่การหลีกเลี่ยง อย่ากระนั้นเลย เราพึงถวายอุทยานเวฬุวันแต่ภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข”

เมื่อทรงดำริอย่างนี้แล้ว พระเจ้าพิมพิสารก็ได้ให้น้อมถวายอุทยานเวฬุวันแต่พระพุทธเจ้าเพื่อทำเป็นวัด คำว่า “เวฬุวัน” แปลว่า สวนไผ่ อุทยานนี้ตั้งอยู่ใกล้เชิงเขาเวภาระ ซึ่งเป็นหนึ่งในภูเขาสำคัญ ๕ ลูก ประกอบด้วย (๑)คิชฌกูฏ (๒)การกฏ (๓)เวปุลละ (๔)เวภาระ และ (๕)อิสิคิลิ ที่สำคัญคืออุทยานเวฬุวันอยู่บนริมฝั่งแม่น้ำสรัสวดี

เวฬุวันเป็นวัดแห่งแรกในพระพุทธศาสนา เดิมเป็นพระราชอุทยานของพระเจ้าพิมพิสาร จึงอุดมสมบูรณ์ด้วยสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ มีความงดงามน่ารื่นรมย์อย่างยิ่ง เมื่อยกฐานะเป็นวัดแล้ว พระเจ้าพิมพิสารทรงภูมิใจมาก ทรงถือว่าดินแดนอันรุ่งเรืองไปด้วยยศมีแห่งธรรมนี้จะเป็นแหล่งพักใจของชาวพุทธทั่วไป ในขณะที่พระนางเขมาอัศรมเหสีของพระองค์ ไม่เคยเสด็จไปวัดเวฬุวันเลยและไม่ประสงค์จะเสด็จไป วันหนึ่ง พระเจ้าพิมพิสารประสงค์จะให้พระนางเขมาเสด็จไปเวฬุวัน จึงรับสั่งให้กวี(นักกลอน)แต่งบทประพันธ์สรรเสริญเวฬุวัน ดังนี้

ผู้ใดมิได้เห็นมหาเวฬุวันอันน่ารื่นรมย์ เป็นสถานที่ประทับของพระสุคตและเหล่าอริยสาวก ผู้นั้นชื่อว่ามิได้เห็นสวนนันทวัน(ของท้าวอมรินทรสักกเทวราช) ส่วนผู้ใดได้เห็นมหาเวฬุวัน ซึ่งถือเป็นสวนนันทวันที่น่าเพลิดเพลินของมนุษย์ ผู้นั้นชื่อว่าได้เห็นสวนนันทวันของท้าวอมรินทรสักกเทวราช พวกทวยเทพพากันทิ้งสวนนันทวันมายังโลกมนุษย์ เพื่อชื่นชมมหาเวฬุวันอันน่ารื่นรมย์ เพลินชมกันอย่างไม่รู้เบื่อ มหาเวฬุวันเกิดขึ้นด้วยบุญของพระราชา งามสง่าด้วยพุทธานุภาพของพระศาสดา ใครเล่าจักพรรณนาความงามนั้นให้ครบถ้วนได้

⁶ คำว่า “อุทยาน” เป็นภาษาสันสกฤต ภาษาบาลีว่า “อุทยาน” แปลว่า สถานที่ซึ่งคนทั้งหลายแหงนชม(ดอกไม้และผลไม้เป็นต้น)เดินไป หมายถึง สวนหลวงที่เป็นสาธารณะ สวนสาธารณะที่ทางการบ้านเมืองจัดดูแลให้เป็นที่พักผ่อนหย่อนใจของประชาชน มีการจัดแต่งโดยปลูกต้นไม้ใหญ่เล็ก ไม้ดอกไม้ประดับ

อีกกรณีหนึ่ง เป็นเรื่องการสร้างวัดเซตวันในสมัยพุทธกาลเช่นกัน เดิมทีสถานที่ตั้งของวัดเซตวันนี้เป็นอุทยานของเจ้าเซต ต่อมาอนาถบิณฑิกเศรษฐีได้ซื้อมาเพื่อดำเนินการสร้างวัดถวายพระพุทธเจ้าเพื่อเป็นที่พักจำพรรษาของภิกษุสงฆ์ ในการดำเนินการก่อสร้างนั้น ได้มีการวางแผนอย่างดี เพื่อให้เป็นที่รื่นรมย์(เป็นอาราม)ทั้งทางด้านร่างกายและจิตใจสำหรับภิกษุสงฆ์และประชาชนทั่วไป มีการสร้างวิหารไว้หลายหลัง สร้างที่หย่อนใจ ชุ่มประดู ศาลาหอดฉัน สถานที่จงกรม บ่อน้ำ ศาลากลางน้ำ สระโบกขรณี มณฑปเป็นต้น⁷ มีข้อความพรรณนาสภาพแวดล้อมของวัดเซตวันไว้ตอนหนึ่งว่า

อนาถบิณฑิกเศรษฐีนั้นให้สร้างวิหารอันเป็นที่รื่นรมย์ใจ ในภูมิภาคอันนำรื่นรมย์ ด้วยการบริจาคเงิน ๑๘ โกฏิ(๑๘๐ ล้าน) ให้สร้างพระคันธกุฎี⁸ เพื่อพระทศพลตรงกลาง ศาลารายและปะรำเป็นต้น สร้างสระโบกขรณี(สระบัว) ที่จงกรม ที่พักกลางคืนและที่พักรกลางวัน ในอวาสอันเป็นที่อยู่แห่งหนึ่ง โดยแยกเป็นส่วนหนึ่งสำหรับพระมหาเถระ ๘๐ รูป รายละเอียดพระคันธกุฎีของพระพุทธเจ้า

ในวัดพระเซตวันนั้น นอกจากสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติอันนำรื่นรมย์อื่นๆ แล้ว ยังมีสถานที่ซึ่งถือว่าเป็นแหล่งจรรโลงใจให้เกิดศรัทธา และก่อให้เกิดทัศนานุตรริยะเมื่อได้มองดู เรียกว่า “มหาเคหะ(แปลว่า เรือนใหญ่) ๔ หลัง คือ (๑)กเรวิกุฎี (๒)โกสัมพกุฎี (๓)คันธกุฎี (๔)สลฟ้าคาร ในมหาเคหะ ๔ หลัง พระเจ้าปเสนทิโกศลทรงสร้างสลฟ้าคาร ส่วนอีก ๓ หลัง นอกนั้น อนาถบิณฑิกเศรษฐีเป็นผู้สร้าง⁹ กรณีของวัดเวฬุวันและวัดเซตวันเป็นตัวอย่งที่แสดงให้เห็นว่าสภาพแวดล้อมเชิงนิเวศวิทยาของวัดเป็นอย่างไร และเป็นหลักฐานยืนยันถึงความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับสภาพแวดล้อมเชิงนิเวศวิทยาได้เป็นอย่างดี

วัดในพระพุทธศาสนา ตั้งแต่สมัยพุทธกาลมาจนถึงปัจจุบัน นิยมใช้คำว่า “อาราม” ต่อท้ายชื่อวัด เช่น เวฬุวนาราม(เวฬุวัน+อาราม) เซตวันาราม(เซตวัน+อาราม) โขสิตาราม(โข

⁷วิ.จ. (ไทย) ๗/๓๐๗/๑๑๗-๑๑๙.

⁸คำว่า “คันธกุฎี” แปลว่า กระโจมที่อบวลด้วยกลิ่นหอม หมายถึงที่พักของนักบวช ในที่นี้หมายถึงกุฎีที่พักของพระพุทธเจ้า บางทีเรียกว่า “มหาคันธกุฎี” เพราะมีความสำคัญเป็นพิเศษ มีความอลังการ

⁹พระพรหมคุณาภรณ์(ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์(ชำระเพิ่มเติม ช่วงที่ ๑), (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๔๐-๔๘.

สิต+อาราม) นิโครธาราม(นิโครธ+อาราม) วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม(วัดเบญจมบพิตรดุสิตวน+อาราม)

คำว่า “อาราม” แปลว่า สวนเป็นที่รื่นรมย์ ปัจจุบันหมายถึง “วัด” เหตุที่ท่านนิยมใช้คำว่า “อาราม” ต่อท้ายชื่อวัดก็เพราะว่า ในครั้งอดีตนับแต่สมัยพุทธกาลเป็นต้นมา สถานที่ตั้งของวัดส่วนมาก เดิมเคยเป็นอุทยานของเศรษฐีคหบดีบ้าง เป็นพระราชอุทยานของพระราชามหากษัตริย์บ้าง ต่อมาได้รับการยกฐานะขึ้นเป็นวัด ธรรมดาว่าอุทยานทั้งหลายย่อมมีความสมบูรณ์ด้วยสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ คือ มีต้นไม้ใบหญ้า มีแม่น้ำลำธาร มีดอกไม้ไม้นานาพรรณเป็นต้น ข้อนี้เป็นธรรมชาติหรือลักษณะของอุทยานอยู่แล้ว เมื่อได้รับการยกฐานะขึ้นเป็นวัด ยิ่งจะได้รับการพัฒนาให้มีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้นไปอีก จึงเรียกว่า “อาราม” แปลว่า สวนเป็นที่รื่นรมย์ดังกล่าว

สภาพแวดล้อมของสถานที่ปฏิบัติธรรม

มีหลักฐานแสดงว่า การปฏิบัติธรรมกับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติมีความสัมพันธ์กันอย่างยิ่ง เมื่อผู้คนประสงค์จะหามุมสงบปฏิบัติธรรมบำเพ็ญกรรมฐาน มักนึกถึงป่า ต้นไม้ ภูเขา แม่น้ำลำธาร ตัวอย่างเช่นเรื่องที่พระพุทธเจ้าทรงสอนหลักการและวิธีการปฏิบัติธรรมตามแนวสติปัฏฐาน ๔ คือ กายานุปัสสนา เวทนานุปัสสนา จิตตานุปัสสนา และธัมมานุปัสสนา ในวิธีการปฏิบัติสติปัฏฐานประเภทกายานุปัสสนา พระพุทธองค์ทรงแนะนำว่า “ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ไปสู่ป่าก็ดี ไปสู่โคนไม้ก็ดี ไปสู่เรือนว่างก็ดี นั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายตรง ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า”¹⁰ และยังมีอีกหลายกรณีที่มีลักษณะเหมือนกันนี้ เช่น เรื่อง “อุตงค์”¹¹ ซึ่งเป็นหลักปฏิบัติเพื่อขัดเกลากิเลสก็เป็นอีกตัวอย่างหนึ่งที่แสดงให้เห็นว่าสภาพแวดล้อมเชิงนิเวศวิทยาสัมพันธ์กับการปฏิบัติธรรม พระพุทธเจ้าทรงกำหนดแนวปฏิบัติสำหรับขัดเกลากิเลสไว้ให้ภิกษุสงฆ์ถือปฏิบัติเฉพาะประเด็นที่สัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมเชิงนิเวศวิทยาโดยตรง ได้แก่

¹⁰ที่.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๔/๓๐๒.

¹¹คำว่า “อุตงค์” แปลว่า องค์คุณเครื่องกำจัดกิเลส มีทั้งหมด ๑๓ ข้อ ผู้สนใจดูรายละเอียดได้ในมหามกุฏราชวิทยาลัย, **วิสุทธิมรรค แปล ภาค ๑ ตอน ๑**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๑๒๐-๑๔๐.

จุดงข้อที่ ๘ อารัญญิกังคะ แปลว่า องค์แห่งผู้ถืออยู่ป่าเป็นวัตร หมายถึง หลักของ ภิกษุถือปฏิบัติโดยไม่อยู่ในที่เสนาสนะ(ที่นั่งที่นอน)ใกล้บ้าน แต่อยู่ห่างจากบ้านอย่างน้อย ๒๕ เส้น สาเหตุที่กำหนดให้ผู้ประสงค์จะขัดเกลากิเลสต้องอยู่ในป่าก็ด้วยเหตุว่า ป่าคือ สภาพแวดล้อมเชิงนิเวศวิทยาที่เอื้ออำนวยแก่การขัดเกลากิเลส ทำให้จิตใจเป็นสมาธิมั่นคง อันตรายจากกามารมณ์ไม่มารบกวนจิตใจ หายสะดุ้งกลัว ละความเยื่อใจในชีวิตได้ มีโอกาสลิ้มลองรสอันเกิดจากความสงบ(วิเวก)

จุดงข้อที่ ๙ รุกขมุลิกังคะ แปลว่า องค์แห่งผู้ถืออยู่โคนไม้เป็นวัตร หมายถึง หลักของ ภิกษุผู้ถือปฏิบัติโดยอยู่โคนไม้ ไม่อยู่ในที่มุงบัง

จุดงข้อที่ ๑๑ โสสานิกังคะ แปลว่า องค์แห่งผู้ถืออยู่ป่าช้าเป็นวัตร หมายถึง หลักของ ภิกษุผู้ถือปฏิบัติโดยอยู่แรมคืนในป่าช้าเป็นประจำ

มีเกณฑ์สำหรับพิจารณาว่า สถานที่ใดเหมาะหรือไม่เหมาะสำหรับการปฏิบัติธรรม ข้อมูลในคัมภีร์พระพุทธศาสนาระบุไว้ชัดว่า สถานที่ปฏิบัติซึ่งเหมาะแก่การเจริญสมาธิควรเป็นที่แห่งเดียวกับที่อาจารย์สอนอาศัยอยู่ แต่ถ้าไม่สะดวกด้วยเหตุใดๆ ควรไปหาสถานที่เหมาะ เกื้อกูลแก่การปฏิบัติ โดยเว้นสถานที่ที่มีข้อเสีย ๑๘ ประการ ดังนี้ (๑)ที่ใหญ่มีคนอยู่มาก (๒)ที่ใหม่ (๓)ที่เก่าเกินไป (๔)ที่ติดทางเดิน (๕)ที่มีสระหิน (๖)ที่มีสวนผัก (๗)ที่มีไม้ดอก (๘)ที่มีไม้ผล (๙)ที่มีคนไปมามาก (๑๐)ที่ติดเมือง (๑๑)ที่ติดป่าไม้ (๑๒)ที่ติดที่นา (๑๓)ที่มีคนไม่ถูกกัน อยู่อาศัยร่วมกัน (๑๔)ที่ติดทำน้ำท่าบ่อ (๑๕)ที่อยู่ห่างไกลในชนบท (๑๖)ที่ติดพรมแดน (๑๗)ที่ไม่เป็นสัปปายะ (๑๘)ที่ที่หากภัยอันตรายไม่ได้ จะเห็นว่า สถานที่ที่มีข้อเสียเหล่านี้ส่วนมาก ล้วนตั้งอยู่ในตำแหน่งที่อาจมีการทำลายสภาพแวดล้อมเชิงนิเวศวิทยาทั้งสิ้น เช่น สถานที่ใหญ่ มีคนอยู่มาก ที่ติดเมือง ที่ติดที่นา

ผู้จะปฏิบัติกรรมฐานควรเลือกหาสถานที่ที่มีองค์ประกอบ ๕ ประการดังนี้ (๑)ไม่ไกลนัก ไม่ใกล้นัก ไปมาสะดวก (๒)กลางวันไม่พลุกพล่าน กลางคืนไม่อีกทึบ (๓)ปราศจากการรบกวน ของเหลือบยุง ลมแดด สัตว์เสือกคลาน (๔)เมื่ออยู่ที่นั่นไม่ขัดสนปัจจัยสี่ (๕)มีพระเถระผู้เป็น พหูสูต ซึ่งจะสามารถเข้าไปสอบถามข้อสงสัยได้¹²

ทำที่ที่เอื้อเพื่อต่อสภาพแวดล้อม

¹² อ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๑/๑๗-๑๙.

ต้นไม้แม้ไม่มีชีวิตจิตใจ(ตามความเข้าใจของเรา) แต่ก็มีหลักธรรมเพื่อการดำรงอยู่เหมือนมนุษย์ เป็นวิถีแห่งต้นไม้ เรียกว่า “รุกขธรรม-ธรรมสำหรับต้นไม้” ดังที่พระโพธิสัตว์แสดงธรรมแก่เหล่าเทวดาตอนหนึ่งว่า “ญาติยิ่งมากยิ่งขึ้นดี แม้มันไม้ที่เกิดในป่ายังมีมากยิ่งขึ้นดี ต้นไม้ที่ยืนต้นอยู่โดดเดี่ยว ถึงจะใหญ่โต ลมย่อมพัดให้หักโค่นได้”¹³ การที่พระพุทธศาสนากล่าวถึงธรรมสำหรับต้นไม้ไว้อย่างนี้แสดงนัยสำคัญอะไรบางอย่าง ต้นไม้ย่อมมีธรรมชาติของตนเองหรือมีวิถีทางเป็นของตนเอง ไม่ว่าจะเป็นการเกิด การเติบโต การตายแล้วย้อนกลับไปสู่การเกิด การเติบโต การตายเป็นวัฏจักรเหมือนกับชีวิตของสัตว์โลกทั้งหลาย

ด้วยเหตุนี้ ข้อมูลในคัมภีร์พระพุทธศาสนาจึงสอนให้มนุษย์เอื้อเพื่อต่อพืชพันธุ์ทั้งหลายกรณีพระพุทธเจ้าทรงให้ภิกษุสงฆ์ต้องเข้าอยู่จำพรรษาคือให้อยู่ประจำที่ตลอด ๓ เดือนของฤดูฝน เมื่อวิเคราะห์ดูอย่างละเอียดแล้ว จะพบประเด็นเกี่ยวกับความเอื้อเพื่อต่อธรรมชาติเป็นประเด็นสำคัญที่สุด ด้วยเหตุว่า ฤดูฝนนั้น เป็นเวลาที่พืชพันธุ์ ต้นไม้ใบหญ้า เถาวัลย์ทั้งหลายกำลังแตกหน่อกิ่งก้านสาขา สัตว์เล็กสัตว์น้อยทั้งหลายแพร่พันธุ์ขยายประชากร การที่ภิกษุสงฆ์เที่ยวสัญจรไปตามป่าเขาลำเนาไพร อาจไปกระทบหักราญกิ่งไม้ใบหญ้าเหยียบหน่ออ่อนของพืช หรือสัตว์เล็กน้อยโดยไม่ได้ตั้งใจก็ได้ ดังปรากฏตามคำตำหนิของคนทั้งหลายตอนหนึ่งว่า “ไหนพระสมณะเชื้อสายศากยบุตรจึงได้เที่ยวจาริกไปทั้งฤดูหนาว ฤดูร้อน และฤดูฝน ย่ำตีณชาติอันเขียวสด เบียดเบียนสิ่งมีชีวิตซึ่งมีอินทรีย์เดียว เหยียบสัตว์เล็กๆ จำนวนมากให้ถึงความวอดวายเล่า ?” ดังนั้น พระพุทธองค์จึงประสงค์ให้ภิกษุสงฆ์อยู่ประจำที่ตลอด ๓ เดือนฤดูฝน¹⁴

ในบทบัญญัติอันเป็นวินัยของภิกษุสงฆ์ มีอยู่อย่างน้อย ๒ หมวดที่ว่าด้วยความเอื้อเพื่อต่อสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ เช่น ภูตคามวรรค¹⁵ มีข้อความแสดงความเอื้อเพื่อดังนี้

ห้ามภิกษุพรวน(ตัดหรือเด็ด)ภูตคาม ภิกษุไต่ฝ้าฝืนทำ ต้องอาบัติปาจิตตีย์(ศีลขาด เพราะถือว่าละเมิดสิกขาบทหรือศีลข้อนี้) ดังข้อความในภูตคามสิกขาบทที่ ๑ ว่า “ภิกษุต้องอาบัติปาจิตตีย์ เพราะพรวนภูตคาม”¹⁶

¹³ พุ.ชา.(ไทย) ๒๗/๗๔/๓๑.

¹⁴ วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๘๔/๒๙๒.

¹⁵ คำว่า “ภูตคาม” หมายถึง ของเขียวหรือพืชพรรณอันเป็นอยู่กับที่ มี ๕ ชนิดคือ (๑)พืชจากเหง้า เช่น ขมิ้น ขิง (๒)พืชเกิดจากต้น เช่น ต้นไทร ต้นมะเดื่อ (๓)พืชเกิดจากข้อหรือตา เช่น อ้อย ไม้ไผ่ (๔)พืชเกิดจากยอด เช่น ผักบุ้ง แมงลัก (๕)พืชเกิดจากเมล็ด เช่น ถั่ว ข้าว

ห้ามมิให้ผู้ใช้น้ำที่มีสิ่งมีชีวิตอยู่รดหญ้าหรือดิน ภิษุใดฝ่าฝืนทำ ต้องอาบัติปาจิตตีย์ ดังข้อความในสัปตปาณกสิกขาบทที่ ๑๐ ว่า “ก็ภิษุใดรู้อยู่ว่าน้ำมีสิ่งมีชีวิต รดหรือใช้ให้รดหญ้าหรือดิน ต้องอาบัติปาจิตตีย์”¹⁷

ในหมวดเสขียวัตถ์¹⁸ มีข้อความแสดงความเอื้อเพื่อต่อสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติโดยห้ามมิให้ผู้ถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ หรือบ้วนน้ำลายลงบนของเขียว น้ำ ภิษุใดฝ่าฝืนทำ ต้องอาบัติทุกกฏ ดังข้อความในสิกขาบทเหล่านี้ดังนี้

“พึงทำความสำเหนียกว่า เราไม่เป็นไข้ จักไม่ถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ หรือบ้วนน้ำลายลงบนของเขียว”

“พึงทำความสำเหนียกว่า เราจักไม่ถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ หรือบ้วนน้ำลายลงในน้ำ”

“พึงทำความสำเหนียกว่า เราไม่เป็นไข้ จักไม่ถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ หรือบ้วนน้ำลายลงในน้ำ”

อีกตอนหนึ่ง มีพุทธภาษิตที่แสดงถึงความเอื้อเพื่อต่อสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติว่า “บุคคลนั่งหรือนอนได้ร่มเงาของต้นไม้ใด ไม่พึงหักรากกิ่งก้านของต้นไม้ นั้น เพราะผู้ประทุษร้ายมิตรคือคนแล้ว”¹⁹

แม้พวกเราจะคิดว่า ต้นไม้เบญจมาศเป็นสิ่งที่ไม่ชีวิตจิตใจ แต่ควรแสดงความกตัญญูรู้คุณของต้นไม้ นั้น เหมือนดังที่นกแขกเต้ารู้คุณของต้นไม้ที่ครั้งหนึ่งตนได้อาศัยดอกผลเป็นอาหาร ครั้งหนึ่ง เมื่อทำวาล์กถามว่า “หมู่ต้นไม้มีใบเขียวชอุ่ม มีผลดาดงดี มีอยู่เป็นจำนวนมากทำไมหนอ ใจของนกแขกเต้าจึงยินดีต้นไม้แห่งเป็นโพรงไม่สร้างชา”

นกแขกเต้าตอบว่า “ผลของต้นไม้นี้ ข้าพเจ้าอาศัยกินอยู่หลายปี แม้ไม่มีผล ข้าพเจ้ารู้แล้ว แต่ก็ยังรักษาไมตรีนั้นไว้เหมือนเดิม นกเหล่าใดต้องการผลไม้จึงคบหา รู้ว่าไม่มีผลก็ละทิ้งต้นไม้ นั้นไป นกเหล่านั้นเป็นพวกเห็นแต่ประโยชน์ส่วนตน โง่เขลา เป็นผู้ทำลายพวกพ้อง”²⁰

¹⁶วิ.มหา. (ไทย) ๒/๙๐/๒๗๘.

¹⁷วิ.มหา. (ไทย) ๒/๑๔๐/๓๑๔.

¹⁸วิ.มหา. (ไทย) ๒/๖๕๒-๖๕๔/๗๓๒-๗๓๔.

¹⁹ช.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๔๖๙/๒๙๘.

²⁰ช.ชา. (ไทย) ๒๗/๓๐-๓๓/๓๐๕-๓๐๖.

ความสรุป:

พระพุทธศาสนาบันทึกข้อความเกี่ยวกับสภาพแวดล้อมเชิงนิเวศวิทยา

ไว้ในคัมภีร์เป็นจำนวนมากเพื่อแสดงความเชื่อมโยงระหว่าง

มนุษย์กับสรรพสิ่งในธรรมชาติตามกรอบทฤษฎีปฏิจสมุปบาท

ข้อความจำนวนมากในคัมภีร์พระพุทธศาสนา ที่กล่าวถึงสภาพแวดล้อมเชิงนิเวศวิทยา พร้อมกันนั้นก็มีความแสดงความเชื่อมโยงกับวิถีชีวิตมนุษย์ และสัตว์โลกประเภทอื่นๆ ในทุกมิติ ถ้ามองว่า ข้อนี้มีนัยสำคัญอย่างไร ?

“ปฏิจสมุปบาท” แปลว่า การเกิดขึ้นโดยอาศัยกัน มีหลักการโดยสรุปว่า “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้ก็ดับ” ปฏิจสมุปบาทถือเป็นทฤษฎีสำคัญของพระพุทธศาสนา เพราะทฤษฎีนี้เองทำให้ความเชื่อแบบ “ปุพเพตวาท อิศรนิมมานวาท และอเหตุปัจจัยวาท”²¹ ลดความเข้มข้นลงไป จากทฤษฎีปฏิจสมุปบาท ทำให้เข้าใจชัดขึ้นว่า สรรพสิ่งมีความสัมพันธ์กันเชิงเหตุผลในแนวราบและเป็นไปแบบ ๒ ทิศทาง

พระพุทธศาสนาแสดงโลกไว้ ๓ ประเภท คือ

โลก ๓ ประเภทที่ ๑: สังขารโลก โลกคือสังขาร ได้แก่สภาวะธรรมทั้งปวงที่มีการปรุงแต่งตามเหตุปัจจัย สัตว์โลก โลกคือหมู่สัตว์ และโอกาสโลก โลกอันกำหนดด้วยโอกาส โลกอันมีในอวกาศ หมายถึงจักรวาล

โลก ๓ ประเภทที่ ๒: มนุษย์โลก โลกคือหมู่มนุษย์ เทวโลก โลกคือหมู่เทพ หมายถึงสวรรค์ชั้นกามาวจร ๖ ชั้น และพรหมโลก โลกคือหมู่พรหม หมายถึงสวรรค์ชั้นพรหม

โลก ๓ ประเภทที่ ๓: กามโลก โลกของสัตว์ที่ยังแสวงกามคุณคืออารมณ์ทางอินทรีย์ทั้ง ๕ หมายถึง อบาย ๔ มนุษย์โลกและกามาวจรสวรรค์ ๖ ชั้น รูปโลก โลกของสัตว์ผู้เข้าถึงรูป

²¹คำว่า “ปุพเพตวาท หรือปุพเพตเหตุวาท” หมายถึงลัทธิที่เชื่อว่า สุขทุกข์ทั้งปวง เป็นเพราะกรรมเก่า คำว่า “อิสรนิมมานวาท” หมายถึงลัทธิที่เชื่อว่า สุขทุกข์ทั้งปวง เป็นเพราะการบันดาลของเทพผู้เป็นใหญ่ คำว่า “อเหตุปัจจัยวาท” หมายถึงลัทธิที่เชื่อว่า สุขทุกข์ทั้งปวง เป็นไปสุดแต่โชคชะตาลอยๆ ไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย ลัทธิทั้ง ๓ นี้ถือว่า สรรพสิ่งมีความสัมพันธ์เชิงเหตุผลเหมือนกัน แต่เป็นความสัมพันธ์แบบแนวตั้งหรือแนวดิ่งและเป็นไปแบบทิศทางเดียว

ฉาน หมายถึง อรูปพรหม ๑๖ ชั้น และอรูปโลก โลกของสัตว์ผู้เข้าถึงอรูปฉาน หมายถึง อรูปพรหม ๔ ชั้น

ทุกอย่างทั้งหมดที่กล่าวมา มีความเชื่อมโยงกันทั้งด้านกายภาพและจิตภาพ (หรือทั้งด้านรูปธรรมและนามธรรม) สรรพสิ่งมีความสัมพันธ์กันเชิงเหตุผลแบบ ๒ ทิศทาง เกิดขึ้นตั้งอยู่ ดับไปโดยเป็นเหตุปัจจัยแก่กันและกัน สรรพสิ่งทะลุมิติถึงกันได้ ชาวพุทธเชื่อว่า หมู่สัตว์ที่อยู่ในภพภูมิต่างๆ รวมทั้งสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ สามารถทะลุมิติถึงกันได้ เมื่อทำคุณงามความดีบางอย่างเสร็จสิ้นแล้ว จึงนิยมแผ่เมตตาแก่กันและกันทั้งโดยเจาะและไม่เจาะจงว่า “ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ที่เป็นเพื่อนทุกข์ เกิดแก่เจ็บตายด้วยกันทั้งหมดทั้งสิ้น จงเป็นสุขเป็นสุขเถิด อย่าได้มีเวรต่อกันและกัน อย่าได้พยายามทำร้ายซึ่งกันและกันเลย อย่าได้มีความทุกข์กายทุกข์ใจเลย จงมีความสุขกายสุขใจ รักษาตนให้พ้นจากทุกข์ภัยทั้งสิ้นเถิด” สัตว์ทุกกำเนิดอาศัยกันและกัน มนุษย์กับต้นไม้ใบหญ้าอาศัยกันและกัน สัตว์ปีกกับสัตว์สี่เท้าอาศัยกันและกัน สัตว์บกกับสัตว์น้ำอาศัยกันและกัน มนุษย์กับปรากฏการณ์ทางธรรมชาติเช่นลมฟ้าอากาศอาศัยกันและกัน

เวลาเราพูดถึงเมืองที่ทันสมัยเจริญก้าวหน้าด้วยเทคโนโลยีสารสนเทศ เรามักนึกถึงตึกสูง สำนักงานที่ทันสมัย ถนนหนทางกว้างสวยงาม รถยนต์วิ่งกันไปมา ผู้คนพลุกพล่าน ซึ่งทุกอย่างที่กล่าวมาล้วนเป็นการสร้างสรรค์ด้วยเทคโนโลยี แต่ข้อมูลในคัมภีร์พระพุทธศาสนากลับแสดงให้เห็นลักษณะของเมืองที่ทันสมัยในทิศทางตรงกันข้าม ขอให้ดูกรุงเวสาลีเป็นตัวอย่าง กรุงเวสาลีนี้ถือเป็นต้นแบบของเมืองที่ทันสมัยเจริญก้าวหน้าในยุคนั้น มีบทพรรณนาว่า²² “กรุงเวสาลีที่อุดมสมบูรณ์ มีอาณาเขตกว้างขวาง พลเมืองมาก มีคนคับคั่ง หาข้าวปลาอาหารง่าย มีปราสาท ๗,๗๐๗ หลัง เรือนยอด ๗,๗๐๗ สวนดอกไม้ ๗,๗๐๗ สระโบกขรณี(สระบัว) ๗,๗๐๗” ข้อมูลนี้เป็นหลักฐานยืนยันอีกครั้งหนึ่งว่า สภาพแวดล้อมเชิงนิเวศวิทยาเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการดำรงชีวิตของมนุษย์และสัตว์อื่นๆ ในโลกนี้ ไม่ว่าจะยุคอดีตหรือปัจจุบัน

มนุษย์อยู่ในโลกนี้แต่เพียงผู้เดียวไม่ได้ ช้างม้าวัวควายก็อยู่ในโลกแต่เพียงผู้เดียวไม่ได้ นกหูกงตะขาบอยู่ในโลกนี้แต่เพียงผู้เดียวก็ไม่ได้ ต้นไม้ใบหญ้า แม่น้ำภูเขาเท่านั้นที่อยู่ในโลกนี้แต่เพียงสิ่งเดียวก็ไม่ได้ ทุกผู้ทุกตัวตนและทุกสิ่งทุกอย่างต้องอาศัยกันและกันเพื่อการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปในรูปแบบต่างๆ เช่น

²²วิ.ม. (ไทย) ๕/๓๒๖/๑๗๙.

- เกื้อหนุน สร้างสรรค์ ดูแลรักษา เลี้ยงดูกันให้เกิดมีขึ้น ให้ตั้งอยู่ได้
- เป็นอาหารของกันและกันเพื่อให้วัฏจักรของการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ คับ ไปอยู่ในความสมดุล
- ขัดแย้ง ต่อสู้ เบียดเสียด เบียดเบียนกัน เพื่อให้เกิดวิวัฒนาการ ไปสู่สิ่งใหม่ๆ

ข้อมูลเชิงนิเวศวิทยาที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา จึงไม่ใช่เป็นเพียงบันทึกเพื่อการศึกษาแล้วจบเท่านั้น แต่เป็นความพยายามของปราชญ์โบราณที่จะแสดงให้เห็นว่า มนุษย์ซึ่งมักจะถือว่าตัวเองเป็นศูนย์กลางของสรรพสิ่งในจักรวาลนั้น จำเป็นต้องสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมเชิงนิเวศวิทยา ชีวิตจึงจะดำเนินต่อไปโดยไม่มีปัญหา ท้ายที่สุดแล้วมนุษย์จะอาศัยเพียงวัตถุสิ่งของที่เป็นผลิตผลด้านเทคโนโลยีเท่านั้นเพื่อการดำรงชีพ โดยไม่อาศัยสภาพแวดล้อมเชิงนิเวศวิทยาอื่นๆ คงไม่ได้ ปัญหาความทุกข์ยากมากมายของมนุษย์อันเป็นเกิดจากภัยธรรมชาติในปัจจุบัน นักหนาสาหัสเกินกว่าภูมิปัญญาของมนุษยชาติจะแก้ไขได้ เป็นเครื่องยืนยันว่า “นี่คือผลของการที่มนุษย์ได้ตัดความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมเชิงนิเวศวิทยา หรือสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ” ทั้งๆ ที่เป็นการสัมพันธ์โดยธรรมชาติ ไม่ใช่ความสัมพันธ์ที่เกิดจากการสรรค์สร้างของใคร ที่สุดของที่สุดแล้ว ในสากลจักรวาลนี้ ธรรมชาติเท่านั้นที่อยู่ได้ในขณะที่มนุษย์จะอยู่ไม่ได้